

בפתח הספר

אמרה גמרא (ברכות נו ע"ב): "השכים ונפל פסוק לתוך פיו – הרי זה נבואה קטנה". כנות אף היא נבואה קטנה, בין אמיתית בין מדומה. ומי ידע להבחין, אם לעתים הדובר עצמו אינו יודע? בין אם אנו נותנים אמון בשיח ובין אם אנו חושדים בו, הכול כבר נמצא בו. השיח תמיד כבר פתוח וכשיר לכנות, ומה שמכשיר אותו היא הרטוריקה – האמנות העתיקה של הבעה ושל שכנוע.

הספר שלפנינו מעלה מחדש את הסוגיה המטרידה בגלגוליה השונים את ההוגים למן העת העתיקה ועד היום: סוגיית היחס בין אמת וסיפור, בין נס וייצוג, בין אותנטיות והבעה, בין אישיות ושיח. שתי תפיסות הכנות המנוגדות – כהבעת עצמי אותנטית וכהצגה "תאטרונית" מלאכותית – אינן שלמות ואינן יעילות. "כנות" ו"רטוריקה" מהוות שתי דרכים של כינון האישיות בדיבור, והן משלימות זו את זו עד כדי מזיגה גמורה בכוונת השכנוע.

לספר שני חלקים; החלק הראשון, התאורטי, הוא בגדר בחינה מחודשת של דיבור הכנות כמעשה רטורי, המובילה לדיון גם בעבודת הרטוריקה עצמה ולהצבתה מחדש בפרקטיקה תרבותית-רוחנית. בתוך כך מתגבש המושג "רטוריקת הכנות" (כלשונם של מנחם ברינקר ושל חוקרים אחרים) התרבותית-הקהילתית. כנות ורטוריקה מכוונות לאותה המטרה – לעבודה ההיסטורית לצורך כינון לא פורמלי של הקהילה מתוך חזון. יצירתו של עגנון מגלמת ומממשת את המטרה הזאת בצורה מושלמת ואף מלמדת את דרכי השגתה. בחלק השני של הספר, הדיון בסיפורי השער הראשון של עיר ומלואה זורע אור לא רק על הרטוריקה העגנונית אלא גם על מה שניתן לכנות "שיעורי עגנון ברטוריקה ובכנות". השיח מרובה-הכוונות של עגנון על ההיסטורי ועל הנסי, ה"בלתי אפשרי", נועד לבחינת האפשרויות הממומשות של הקיום ההיסטורי של הקהילה היהודית מקהילת בוטשאטש ועד לכלל ישראל, וליצירת אפשרויות חדשות, בלתי ממומשות – המיתיות והאמיתיות ביותר בעת ובעונה אחת.

עגנון אינו נביא, תנא או מקובל, אך גם אינו מספר השבט – גאונם של ההשכלה ושל הרומנטיקה, אלא הוא, במובן שרק נראה פרדוקסלי, אמן הכנות של הקהילה.

מחשבות ראשונות על הכנות ועל חקר הכנות התחילו להעסיק אותי לפני שנים רבות. מאז הן התפתחו והשתנו בהשפעתם של אנשים רבים, בהם מורי, עמיתיי לעבודה, תלמידיי, בני משפחתי וחבריי. אני מודה לכולם, גם אם אינני נוקב בשמם. אני מודה לידידי מר אלכס צוקרמן שהיה לבן-שיחי הראשון בהרהורי על הכנות והשפיע רבות על אורח מחשבותיי. ברצוני להודות לפרופ' הלל ויס, היוזם והעומד בראש המיזם "חקר עגנון בסיוע מחשב. מהדורה מדעית אלקטרונית", שסייע בכיצוע המחקר הזה; לפרופ' אבידב ליפסקר-אלבק, עורך הסדרה "אופקי מחקר", שבה חיבורי רואה אור, על הערותיו המועילות ביותר. תודותיי שלוחות למנהלת בית הוצאת הספרים של בר-אילן גב' מרגלית אבישר ולסגל עובדיה על תמיכתם ועזרתם. תודה מיוחדת לעורכת הלשון גב' חיה אלחייני – על עבודתה המקצועית הנאמנה ביותר. ואחרונים חביבים יעמדו על הברכה אלה שאני חב להם יותר מכול – משפחתי היקרה.

“כנים אנחנו...”
בראשית מב, יא

“נבואה קטנה”

הקדמה

“נבואה קטנה” הוא חיבור על עוצמותיה ועל חולשותיה של כנות בכלל (בחלקו הראשון) ושל כנות בסיפוריו של ש”י עגנון (בחלקו השני).¹ המרכאות סביב הכותרת יכולות לסמן ציטוט בלבד או משמעות מושאלת – אין לדעת. ליתר דיוק, ניתן לדעת בוודאות שהביטוי במרכאות יכול להיות כן ורטורי בעת ובעונה אחת, ואין טוב ממנו כדי להגדיר את מורכבות הכתיבה העגנונית, לפחות מבחינה זו.

הביטוי “רטוריקה של כנות” חדל להיות אוקסימורון. בעיית מהותו ומעמדו של סובייקט בזיקה למעמדה של שפה היא ממוקדיה של ההומניסטיקה המודרנית. מהי אישיות: מריונטה צייתנית בתאטרון הבובות של שיח וכלכלה או יצור משחק וחופשי? האם היא מחפשת אמת או רודפת הצלחה? האם הדיכוטומיות האלה תקפות בכלל? תחייתה של רטוריקה במאה העשרים מוסברת בצורך דחוף לטפל בשאלה זו. רטוריקה, כטכנולוגיה של דיון ושכנוע, מכוונת לשינוי העולם – האדם והחברה – באמצעות הדיבור. במגה-פוליס הגלובלי המודרני, כמו בפוליס היווני העתיק, חוזרת הרטוריקה למיקומה המרכזי בחיי החברה. האי-ודאות בקיומו ובטיבו של סובייקט עם מרכזיותם של שפה ודיבור, הביאו לקדמת הבמה של ההומניסטיקה המודרנית את סוגיית הכנות. הספק העקרוני במעמדן של אמת ושפה מציב את הכנות כקטגוריה תרבותית רבת חשיבות. התרבות הפוסט-עשייתית ידעה במשך חמישים שנה שני מפנים גדולים – הלינגוויסטי והאתי, ושניהם קידמו והעלו מחדש אותה שאלה: האם אפשר לדבר בכנות? אם כן, הקטגוריה הסימביוטית של “רטוריקת הכנות” נדרשת על ידי החיים עצמם.

אך כיצד ניתן לדון בקטגוריה זו, אם כל אחד מהמרכיבים שלה – הרטוריקה והכנות –

הם כשלעצמם תופעות דיסקורסיביות דינמיות, המשתנות גם בעת שהשורות האלה נכתבות? התאוריה של רטוריקה מניבה פרות חדשים מדי יום ביומו במספר עצום של מחקרים העוסקים בה, ובעיית הכנות הולכת וחומקת מבין אצבעותינו כמו אדים המיתמרים מעל כור ההיתוך הבוער תמיד של בעיות הסובייקט, השפה והאמת. כנראה, יידרש כאן דיון ביקורתי בשני המרכיבים. בל נשכח כי רטוריקה היא דיסציפלינה הומניסטית ולה מסורת בת אלפי שנים. כנות, לעומת זאת, היא קטגוריה בעלת "עבר מפוקפק" – ספק מודרנית, ספק עתיקה; ספק מערבית, ספק אוניברסלית; ספק מוגדרת, ספק עמומה. מכל מקום, "הראיות" מעידות ששתי הקטגוריות הן קטגוריות היסטוריות, כלומר, אומרות "דרשני" בכל עת, תובעות הגדרה מחודשת בכל דיון.

המחקר שבספר הזה ממשיך את דיוני רב-השנים בשאלה, מהי דמות, מהי אותה אישיות נרטיבית שנולדת בזמן הקריאה? שניים מספריי הקודמים יחדו לדיון בשאלה זו. בראשון, *The Time of Cruel Miracles*, אישיות נרטיבית הוצגה כמרכז של תהליכי היווצרות המיתוס בזמן הקריאה – מיתופואסיס.² התהוות המיתוס, המובן במושגים של אלקסי לוסב כהיסטוריה אישיותית נסית הנתפסת במילים,³ זוהתה עם תהליך הקריאה ועם התהוות האישיות. אימוץ הגדרת הנס של לוסב, שלפיה נס הוא מימוש תכליתה הטרנסצנדנטלית של האישיות בהיסטוריה האמפירית, איפשר ליצור במושג מיתופואסיס סינתזה יעילה של אתיקה מטאפיזית ודיאלוגית עם הפנומנולוגיה ההיסטורית של הקריאה והדמות. אולם לקראת סיום הספר היה לי ברור, כי תורת המיתופואסיס לבדה, הגם שהיא כלי יעיל למחקר ספרותי-אנתרופולוגי ופרשני, אינה מספקת לתיאור מהותה של האישיות הנרטיבית. המושג מיתוס, על צלליו השונים כגון המושגים אישיות נומינוסית של קורט הובנר⁴ או סטרוקטורה מיתולוגית של קלוד לוי-שטראוס,⁵ הטיל מגבלות רבות ונוקשות על התפתחות המחשבה על הדמות הספרותית ובכלל זה דמות המחבר והקורא. ספרי השני, *Poetics of Becoming*, מסמן מעבר מהתפיסה הלינארית לתפיסת המורכבות.⁶ הדמות הוצגה כמערכת דינמית בלתי לינארית, כאוטית, מורכבת וסינרגטית של תהליכי כינון הסימן מאישיות ושל תהליכי כינון האישיות מסימן. התהוות האישיות

Roman Katsman, *The Time of Cruel Miracles: Mythopoesis in Dostoevsky and Agnon*, Heidelberg University Publications in Slavistics, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2002

Aleksei Losev, *The Dialectics of Myth*, trans. Vladimir Marchenkov, New York, Routledge, 2003, pp. 275-276

Kurt Hubner, *Die Wahrheit Des Mythos*, Munchen, C. H. Beck, 1985

Claude Levi-Strauss, *Structural Anthropology*, trans. Claire Jacobson and Brooke G. Schoepf, New York, Basic Books, 1967

Roman Katsman, *Poetics of Becoming: Dynamic Processes of Mythopoesis in Modern and Postmodern Hebrew and Slavic Literature*, Heidelberg University Publications in Slavistics, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 2005

הנרטיבית הוצגה אפוא כמערכת חיה, אוטופואטית,⁷ ביו-דיסקורסיבית. כך האישיות הנרטיבית קיבלה חיות ונוכחות אנושית אותנטית, ונותר רק צעד אחד לתפיסת הכנות. אבל הצעד לא נעשה בספר ההוא: הדיון במושגי תורת הכאוס ואף במושגי האנתרופולוגיה של הסימן לא איפשר להפריד בין כוונה להבעה ולעבור למושגים של רטוריקה. ואולם המעבר הזה הכרחי, אם בכוונתנו לכוון אנתרופולוגיה ספרותית "אמיתית", כלומר כוון שמסוגלת לתפוס ישות פיקטיבית, כגון מחבר ודמות ספרותית, כאישיות חיה. נוכל לעשות את הצעד הזה במחקר הנוכחי, אם נירש ביסודיות מספקת למושג כנות ואם נחדל להאמין בשחיתותה של הרטוריקה. למרות שעיקר המשקל של הדיון הוסט עתה למבנה הפנימי כביכול של האישיות הנרטיבית, האירוע ההיסטורי האמפירי, שבהקשרו היא נתפסת ונבחנת, נותר כשהיה בספרי הראשון – הנס. מבחינה זו, אפשר לומר שאני ממשיך לפתח את תורת המיתופואסיס. כמו כן, מנקודת התצפית של הכנות, האישיות הנרטיבית נראית מורכבת הרבה יותר, כאוטית, בלתי צפויה, כלומר חיה הרבה יותר משהיא נראתה במחקריי הקודמים. אם כך, ניתן לומר שמחקר הכנות הזה ממשיך את הניסיון לקדם את תורת הדמות בכיוון הפרסונליסטי.

כך במישור התאורטי. ובמישור הרגשי, אם תרצו, המניע לכתיבת ספר זה היה יצירתו של עגנון, או ליתר דיוק, התהייה, הנאיבית משהו, שטורדת מפעם בפעם כל קורא: האם עגנון מדבר בכנות בסיפוריו? התשובה לשאלה זאת ברורה כל כך (ברור שכן. ברור שלא.), שבכל דור ודור חוזרים חוקרי עגנון והוגים בה באופן מובלע פחות או יותר, אבל איש לא ראה כמטרה בפני עצמה לפרוש פרובלמטיזציה שיטתית של "הכנות העגנונית". ובאמת, השיח הפסיכו-סוציולוגי המודרניסטי, הדומיננטי שנמשך זה שבעים שנה בחקר עגנון (מלבד ניתוח המקורות), אינו זקוק לקטגוריה של כנות, הוא מסתפק במושגים כגון משבר, מסווה ומסכה, או לחלופין כגון אחדות, שלמות ומקור.⁸ השיח הפוסטמודרניסטי אינו זקוק לה; הוא מחשיב אותה כמודרניסטית, אבל נמנע מביקורת יסודית. בעיית הכנות אכן אינה נוחה: מצד אחד, היא מפנה אל שדה התקשורת היום-יומית; ומצד אחר, בהיותה בצומת של סוגיית הסובייקט וסוגיית האמת, היא נראית כפרובלמטיזציה פילוסופית של השיח המשכנע, הסמכותי, האמין. זו הסיבה שבחרתי בתאוריה הרטורית כאסטרטגיה כללית של

7 Humberto R. Maturana and Francisco J. Varela, *Autopoiesis and Cognition. The Realization of the Living*, Dordrecht, Boston, London, D. Reidel Publishing Company, 1980

8 דילמה זו אינה אלא בבואה ישירה של הסוגיה המרכזית במדעי הרוח המודרניים: האם יש מקור לסימן, ולפי כך, האם יש לתת אמון בשפה. כפי שנראה בהמשך, מושג הכנות המודרני ותפוצתו הבלתי רגילה קשורים ישירות במשבר ההבעתיות. אותם הכוחות החברתיים שחרתו על דגלם את ניתוק השפה מסובייקט ומהיסטוריה קידמו גם, בשם החשד הגדול, את רעיון הכנות כשקיפות מוחלטת של המבע. חשפנות מילולית תפסה את מקומה של רטוריקה. תחיית של הרטוריקה ורהביליטציה שלה, וחזרתה של האישיות לשיח ההומיניסטי מכוונות דיון מחודש בכנות.